

УДК 929:94-051

Божена Школяк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ORCID 0000-0001-7634-4983

Життєвий шлях Наталії Полонської - Василенко

(дитячі роки, родина, навчання)

Abstract. There are few figures of the scale of Ukrainian historian Natalia Polonska-Vasylenko in Ukrainian and European science. The long and fruitful path of this charming and intelligent woman in the field of historical science is impressive. Her creative heritage includes over 200 works, some of which are recognized at the level of World Ukrainian Studies. Research and comprehension of Natalia Polonska-Vasylenko's long, fruitful, interesting life path help to understand how all this happened in her life, and how this person managed to do all this. The article examines the life of Natalia Polonska-Vasylenko from 1884 to 1910 through the analysis of her memories of family, childhood, family upbringing, years of study, her passion for archeology, and the beginning of becoming a researcher.

Keywords: *Natalia Polonska-Vasylenko, memories, way of life, childhood, family, family upbringing, Fundukleiv Gymnasium, Kyiv Higher Women's Courses, Professor M. V. Dovnar-Zapolsky, Kyiv, 1884–1910.*

Постатей масштабу української історикіні Наталії Полонської-Василенко в українській та європейській науці небагато. Вражає довгий і плідний шлях цієї чарівної та розумної жінки на ниві історичної науки. Її творча спадщина налічує понад 200 робіт, деякі з яких визнані на рівні світової українознавства. Дослідження й осмислення довгого, плідного, цікавого життєвого шляху Наталії Полонської-Василенко допомагають зрозуміти, як усе це відбувалося в її житті, і як цій людині все це вдалося.

Джерельною базою статті є «Спогади» Наталії Полонської-Василенко¹, які є безцінним скарбом, автобіографічним матеріалом, цікавим спомином про людей, яких вона знала. Літературою статті є праці Моргунової І.^{2,3}, Верби І. В.⁴, Мицика Ю. А.⁵ та Боня О. І.⁶

¹ Полонська-Василенко, Н. Д. (2011). Спогади / під ред. В.О. Шевчук. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія». 592 с.

² Моргунова, І. (2009). Наталя Полонська-Василенко: період становлення. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. Вип. 98. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2009_98_10

³ Моргунова І. (2010). Участь Н. Полонської-Василенко в історико-етнографічному гуртку при Університеті Св. Володимира. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. Вип. 100. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2010_100_13

⁴ Верба, І. В. (2000). Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). К., 340 с.

⁵ Мицик, Ю. А. З листування Н. Полонської-Василенко з митрополитом Іларіоном (Огієнком). http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_19.

⁶ Бонь, О. І. Історія повсякденності української наукової інтелігенції (за матеріалами фонду Миколи Прокоповича Василенка в ЦДАМЛМУ).

Мета статті: дослідити життєвий шлях Наталії Полонської-Василенко у 1884 – 1910 рр. через аналіз її спогадів про родину, дитячі роки, родинне виховання, роки навчання, захоплення археологією, початок становлення як дослідниці.

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко народилася 31 січня 1884 р. у місті Харкові. Батько, Дмитро Петрович Меньшов, за походженням був українцем, мати, Марія Федорівна Мухортова, – росіянку.

Рід батька Наталії походить зі Слобідської України. Мати її батька Дмитра Петровича була сестрою відомого письменника Г. П. Данилевського. Згодом Наталія згадувала, що саме Г. П. Данилевський мав великий вплив на формування її світогляду як історика, знавця минулого. Її захоплювали його кращі романи «Княжна Тараканова», «Останні запорожці», «Чорний рік», які викликали жвавий інтерес до минулого українського народу. Свою шану та пам'ять родичу Наталія виявила у тому, що в еміграційний період низку своїх праць підписувала як «Н. Данилевська». Дід батька був офіцером, брав участь у війні з Туреччиною. Саме батько Дмитро Петрович був одним із тих, хто сприяв захопленню доньки історією, бо сам фанатив від історії⁷. У «Спогадах» Наталія згадувала, що батько дуже цікаво розповідав про військові події. Вона писала, що батько був дуже лагідним та людяним, не міг миритися із жахливими явищами війни. Крім військової служби, Дмитро Петрович спробував себе у написанні книги «Систематический перечень указов и распоряжений по артиллерии с начала XVIII века». Ця праця принесла автору великий успіх. Під час створення книги йому допомагали дружина Марія Федорівна та донька Наталія. Дружина переписувала роботу у 2-х примірниках, перевіряла цифри, а дочка – допомагала читати корективу й навіть отримала за це «гонорар»⁸.

Крім історії батько прищепив Наталії любов і до археографічної діяльності. Її активна праця в архівах розпочалася з 1914 р. Науковиця працювала у архівосховищах Києва, Москви, Одеси, Сімферополя, Феодосії. Згодом її чоловік О. М. Моргун згадував: «Ціле життя охоплена була Полонська-Василенко незвичайною пристрастю до архівів. Вишукувати серед пожовклих, напівзотлілих древніх актів історію рідного краю, це найвища її насолода, велике щастя»⁹.

Мати Наталії, Марія Федорівна, належала до старовинних дворянських родів Орловської губернії. Наталія була улюбленою та єдиною донечкою Меньшових. Як писала сама авторка «у тихій щасливій, скромній родині народилася я, перша й єдина людина, яка ще міцніше зв'язала подружжя Меньшових»¹⁰. Перші п'ять років життя Наталки або, як її усі називали, «Таточки» пройшли у Харкові. Таточка жила безтурботним дитинством, де завжди була в центрі уваги. Однак, ця надмірна увага, «шкідливе» виховання не зробили її, як вона сама зауважила, розбещеною дитиною¹¹. У Харкові Наталія не мала друзів, але ними були мама та тато, які грали їй на роялі, читали

https://www.researchgate.net/publication/340437951_Istoria_povsakhdenosti_ukrainskoi_naukovoii_inteligencii_za_materialami_fondu_Mikoli_Prokopovica_Vasilenka_v_CDAMLMU.

⁷ Полонська-Василенко, Н. Д. Спогади. С. 24-25.

⁸ Там само. С. 116.

⁹ Верба, І.В. Історія української археографії: персоналії. С. 3.

¹⁰ Моргунова, І. Наталія Полонська-Василенко: період становлення.

http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2009_98_10

¹¹ Полонська-Василенко, Н. Д. Спогади. С. 76.

байки, малювали ілюстрації. Мама для Таточки була найкращою від усіх, «ласкаво сяяли їй темні-карі очі, наче зірки...»¹².

Як згадувала сама Наталя, матір інколи здавалася їй вищою істотою, бо могла покарати, поставити в кут, докоряти або не розмовляти деякий час¹³. А з батьком був якийсь особливий, рідний, дружній зв'язок. Вона часто могла відкритися батькові, поскаржитися на матір, а батько, хоч і не засуджував матір, співчував дочці. Мати, спостерігаючи це, іноді сміялася, іноді «ревнувала». Однак, все ж стосунки з матір'ю були прекрасними, але у ті роки Наталя хоч і розуміла, що деколи вона неправа й покарання справедливе, не могла змиритися з цим. Мати прекрасно шила для себе самої й для Наталі. Дівчинка завжди була добре одягнена, перехожі звертали на неї увагу. Над маминим фортепіано висіло велике дзеркало. Якось мати помітила, що Наталя часто дивиться на себе, і тоді наказала закрити дзеркало газетним папером. Вона боролася з усіма можливими виявами кокетства, але не переставала витратити кошти та зусилля, щоб гарно одягнути дочку¹⁴.

З осені 1889 р. для сім'ї Меньшових почалося нове життя у Києві. Переїзд до Києва був пов'язаний з ліквідацією Харківського воєнного округу та Управління, де служив батько та його переводом на службу до Управління артилерії Київської воєнної округи. Перший в'їзд до Києва Наталії запам'ятався на все життя, особливо те, як стукотіли колеса по бруківці, чого не було в селі. У Києві Наталя прожила 55 років. З дитячих років книга була найвірнішим другом для Наталії. Родина Меньшових мала гарну бібліотеку.

Щораз простуючи вулицями Києва, Наталя з великим інтересом розглядала старовинні споруди, згодом дізнавалася відомості про їх створення, вслухалася в назви вулиць і цікавилася постатями тих, чиї імена вони носили. На розі Еспланадної вулиці стояв будинок, який, за переказами, належав Івану Мазепі. У 1918 р. Наталя Дмитрівна мала змогу взяти участь у археологічному дослідженні цього будинку. У підвалі будинку було виявлено тонку стіну, коли пробрили її, відкрився підземний хід. Цей підземний хід мав два рукави: один виходив на майдан, інший – до Дніпра.

Родина Мухортових не піднімала релігійних та церковних питань, однак церква у житті Наталі відігравала помітну роль. Мати була нерелігійна, а от батько та Наталя часто ходили до церкви, згодом мати також навернулася до віри. З часом релігія відгукнулася і у дослідницькій діяльності. Наталя Дмитрівна зверталася по допомогу до митрополита Іларіона, який з радістю відгукувався на її прохання. Так, у одному з листів Іларіону Наталя Дмитрівна писала: «...Я дуже рада, що мій “Смолятич” подобається Вам. Я готую для Вас маленьку розвідку про Іларіона I, митрополита київського, здається, є тенденція вважати, що він і Никон – одна особа...»¹⁵.

Деякий час Наталя навчалася вдома, згодом у Фундуклеївській гімназії. Географію, історію Наталя любила і знала, за іспити отримувала «відмінно». Екзамени з цих предметів приймав М. П. Василенко – майбутній чоловік Наталії Дмитрівни. Ще тоді

¹² Полонська-Василенко, Н. Д. Спогади. Там само. С. 71.

¹³ Там само. С. 87-88.

¹⁴ Там само. С. 114.

¹⁵ Мицик, Ю. А. З листування Н. Полонської-Василенко з митрополитом Іларіоном (Огієнком).

http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_19

Микола Прокопович справив на неї невимовне враження, *«він вразив мене своєю красою, зачарував простотою, ласкою добрих сірих очей...»*¹⁶.

Після закінчення гімназії зі срібною медаллю Наталія у 1906 р. поступила на Київські вищі жіночі курси, які було засновано з ініціативи професорів Університету Св. Володимира. Вибір факультету був тривалий. Медичний, природничий та історико-філологічний факультети були близькими та цікавими їй. Остаточний вибір був зроблений за порадою батька, там викладали вчителі гімназії, і насамперед М. П. Василенко¹⁷. Варто зазначити, що Наталія була дуже старанна та осмислена курсистка, а також ввічлива. Вона з повагою відвідувала лекції та семінари всіх професорів, і тих, хто сухо та нудно викладав. Ставлення курсисток до Наталії спершу було ворожим. Її презирливо називали «офіцерша». На курсах переважала зелена молодь, Наталія почувала себе старою. Це почуття збереглося назавжди. Курсистки дозволяли собі говорити Наталії, що вона нічого не варта як студентка.

До наукової роботи Наталію залучив професор В. Ю. Данилевич, який запропонував їй зробити обробку та записати його лекцій з археології, передав свої конспекти. Цю працю було записано до реєстру В. Ю. Данилевича, однак він дякував Наталії за це видання. Працюючи над лекціями, Наталія дійшла висновку, що професор Данилевич читав лекції не так, як треба. Через 8 років Наталія Дмитрівна стала читати лекції з археології на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. На її лекції приходило багато слухачів, які відзначали, що курс ведеться «інтересно»¹⁸.

Літо 1908 р. Наталія провела в Києві на розкопках, які проводив відомий археолог Вікентій Хвойка, стала свідком розкопаного капища поганських богів, за припущенням Вікентія Хвойки. Розкопки захопили Наталію, вона бувала на них мало не щодня. Як зазначала Наталія, Вікентій Хвойка, роблячи розкопки, їх не фотографував, не вів щоденників, не робив планів, а все змальовував по пам'яті¹⁹.

У 1910 р. розкопки відбувалися у Білгородці на Київщині. Вікентій Хвойка попросив Наталію написати доповідь про розкопки у Білгородці, на прохання графині Уварової. Наталія із захопленням це зробила. Доповідь мала великий успіх. Наталію було запрошено до Москви, до графині Уварової, яка дружньо прийняла курсистку, довго розпитувала про розкопки та оглядала експонати. Увечері Наталія виступала перед відомими археологами, влучно відповідала на запитання. Але професор Біляєв зазначив, що робота не правильна і що нібито у Білгородці існує фортеця великокнязівської доби. Проте все було вірно, бо доповідь була про Білгородку Київську, а не про Білгород Курський. Усі це зрозуміли, але ніхто нічого не сказав. Змовчала й сама Наталія. Коли вона повернулася до Києва та розповіла про цей випадок професору Митрофану Довнар-Запольському, на що він сказав: *«Я думав, що до Москви їде дослідник, а прийшла маленька дівчинка, яка злякалася першого неука»*²⁰. Наталії було дуже прикро.

¹⁶ Бонь, О. І. Історія повсякденності української наукової інтелігенції (за матеріалами фонду Миколи Прокоповича Василенка в ЦДАМЛМУ). С. 106.

https://www.researchgate.net/publication/340437951_Istoria_povsakhdennosti_ukrainskoi_naukovoii_inteligencii_za_materialami_fondu_Mikoli_Prokopovica_Vasilenka_v_CDAMLMU

¹⁷ Полонська-Василенко, Н. Д. Спогади. С.182-183.

¹⁸ Там само. С. 232.

¹⁹ Там само. С. 237-238.

²⁰ Там само. С. 268.

Кафедру російської історії обіймав професор М. В. Довнар-Запольський, з яким життя надовго пов'язало Наталію. Він запропонував курсисткам взяти участь в обласному археологічному з'їзді в Костромі. Наталія вирішила поїхати. Окрім доповідей, щовечора були екскурсії до старовинних церков. Наталія писала, що з'їзд мав для неї велике значення, бо вона ще більше заглибилася у наукову працю та більше познайомилася з М. В. Довнар-Запольським. Наталії пощастило, що професор сподівався, що з неї вийде науковий працівник. З цього часу розпочалася справжня наукова праця Наталії Дмитрівни²¹. Окрім Археологічного з'їзду у Костромі, вона відвідала XV Археологічний з'їзд у Новгороді, де була вражена, що «Новгород – єдине місто, в якому збережено стільки пам'яток далекої старовини...»²².

Все життя Н. Д. Полонська-Василенко завдячувала професору Довнар-Запольському. М. В. Довнар-Запольський запропонував Наталії удосконалити її доповідь про «Джерела Руської Правди» і надрукувати у першому томі «Очерков и статей по русской истории», створив редакційну колегію з київських авторів, яка мала редагувати подальші томи «Очерков», у складі редакційної колегії, окрім Наталії, був і М. П. Василенко.

Зиму 1908–1909 рр. Наталія провела у цікавих наукових колах. Зокрема, на журфіксах у професора В. С. Іконнікова. Ці заходи відвідували не лише студентки, а і приятелі Іконнікових, а саме: професори М. П. Яснопольський, Ю. А. Кулаковський та інші. Усі ці знайомства мали велике значення, адже вводили Наталію до професорського кола як рівну.

Висновок. Ми дослідили життєвий шлях Наталії Полонської-Василенко у 1884 – 1910 рр. через аналіз її спогадів про родину, дитячі роки, родинне виховання, роки навчання, захоплення археологією, формування та початок становлення як дослідниці. Подальший життєвий шлях, наукову, викладацьку діяльність Наталії Полонської-Василенко ми розглянемо у наступних статтях.

References

- Polonska-Vasylenko, N. D. (2011). *Spohady [Memoirs]* /pid red. V.O. Shevchuk [ed. V.O. Shevchuk]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. 592 [in Ukrainian].
- Morhunova, I. (2009). Natalya Polonska-Vasylenko: period stanovlennya [*Natalia Polonska-Vasylenko: the period of formation*]. *Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*. Vyp. 98 http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2009_98_10. [in Ukrainian].
- Morhunova, I. (2010). Uchast' N. Polonskoyi-Vasylenko v istoryko-etnografichnomu hurtku pry Universyteti Sv. Volodymyra [*Participation of N. Polonska-Vasylenko in the historical and ethnographic circle at St. Volodymyr's University*]. *Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*. Vyp. 100. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2010_100_13. [in Ukrainian].

²¹ Полонська-Василенко Н. Д. Спогади. С. 195, 198, 241, 252.

²² Моргунова І. Участь Н. Полонської-Василенко в історико-етнографічному гуртку при Університеті Св. Володимира. 41. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2010_100_13

- Verba, I. V. (2000). Zhyttya i tvorchist' N. D. Polonskoyi-Vasylenko (1884 – 1973) [*Life and work of ND Polonska-Vasylenko (1884 – 1973)*]. Kyiv, 340 [in Ukrainian].
- Verba, I. V. (1996). Istoriya ukrayins'koyi arkhеohrafiyi: personaliyi [*History of Ukrainian archeography: personalities*]. Vyp. 4: Arkheohrafichna diyal'nist' N. D. Polonskoyi-Vasylenko [*Archaeographic activity of N. D. Polonska-Vasylenko*]. Kyiv, 38.
- Mytsyk, YU. A. Z lystuvannya N. Polonskoyi-Vasylenko z mytropolytom Ilarionom Ohiyenkom [*From the correspondence of N. Polonska-Vasylenko with Metropolitan Hilarion Ogienko*] http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_19. [in Ukrainian].
- Bon', O. I. Istoriya povsyakdennosti ukrayins'koyi naukovoї intelihentsiyi (za materialamy fondu Mykoly Prokopovycha Vasylenka v TSDAMLMU) [*History of everyday life of the Ukrainian scientific intelligentsia (based on the materials of the Mykola Prokopovych Vasylenko in CSAMLAU)*] https://www.researchgate.net/publication/340437951_Istoria_povsakhdennosti_ukrainskoi_naukovoї_inteligencii_za_materialami_fondu_Mikoli_Prokopovica_Vasilenka_v_CDAML_MU. [in Ukrainian].